

ДОПОВІДЬ

Наталія Наливайко

БЕЗ ВИНИ ВИНУВАТІ, АБО СТРАЖДЕННІ СТЕЖКИ МАЗОХІЗМУ

*О горе! Впала вже на мене кара,
і вже її ніхто не здійме з мене*
(Леся Українка, поема «Одержима»)

Сучасне чи давно забуте старе: Звідки починається перверсія, і хто ж такий - перверт (збочинець)? За часів появи цього слова в Середньовіччі, первертом вважали того, хто отримує насолоду від вчинення злих діянь, хто має за свою мету знищення самого себе чи інших. Але, якщо історія існування поняття "перверсія" є універсальною, то в кожному історичному періоді це слово трактується по-різному. Тракткування поняття "перверсія" завжди йшло спільно із такими категоріями як норма та відхилення, закон та його порушення. І, хоч слово і з'явилося в середині ХІХ століття для позначення дій, які вже існували, але не були кваліфіковані як такі, воно має латинське походження: *pervertere*. Даний термін означає, в першу чергу, "перевернути догори дригом", "перегортати" (конструкцію); пізніше він набуває сенсу "перекидання звичаїв". Однак, як кожне моральне судження, воно змінюється у відповідності до епох і культури. В кожному разі перверсія це - спосіб насолоди, від якої суб'єкт ніколи і нізащо не хоче відмовитися.

В історії психоаналіза перверсії мають величезне теоретичне значення оскільки за рахунок осмислення фетишизму Фройд зміг конкретизувати поняття «розщеплення Я» як наслідок відхилення реальності, її заперечення (*denial*). Фетишизм – свого роду ефект заперечення відсутності пеніса у жінки. На свідомому рівні фетишист знає, що у жінки немає пеніса, але з іншого боку – з боку несвідомого бажання, іншого «знання», - він продовжує думати, що пеніс у жінки є. Таке співіснування двох «знань» визначає розщеплення Я: з одного боку є знання, а з іншого – ніби-то «знання», знання, що насолоджується. Так, в мазохізмі ролі винного і невинного розташовані з різних боків емпіричного знання: свідомо своя невинність визнається, в той час на рівні «знання, що насолоджується» (позасвідомого) допускається винуватість (вина), що промовляється і в мові. Наприклад, одна із моїх пацієнок в контексті своєї історії з садистичним партером, говорила: «Я розумію, що хороша, але не відчуваю, що хороша».

Головним предмет нашої уваги сьогодні є **перверсія мазохізм**, яку найчастіше пов'язують із садизмом іноді як його компонент або як позасвідому протилежність. **Мазохізмом** прийнято називати феномен, при якому через переживання болю, через приниження суб'єкт приходить до возвеличення. Проте, мазохіст - не жертва. Сцена, в якій над мазохістом знущануться, поставлена самим мазохістом.

Фройд вирізняє три типи мазохізму: ерогенний, фемінний і моральний. Ерогенний мазохізм – це сексуальна перверсія. Фемінний мазохізм – це досягнення задоволення, або навіть оргазму, шляхом незадоволення, яке в свою чергу, служить засобом, а не метою, - більш типовий для чоловіків, ніж для жінок і пов'язаний не так із жіночою природою, як з жіночою позицією. Предметом нашої зацікавленості сьогодні є **моральний мазохізм**. Моральний мазохізм важко пояснити принципом задоволення. Його суть не зводиться до того, щоб отримати звичайне прикінцеве задоволення шляхом заплутаного шляху болю, навпаки, воно відкриває радикальне прагнення до нещастя. Моральний мазохіст – це той, у якого все складається не так. Він все влаштовує таким чином, щоб бути вічно невдоволеним і нещасним. Причому, суб'єкт не знає, що він прагне нещастя, оскільки він продовжує звертатися до принципу задоволення. Дивного, однак, задоволення. Фройд характеризує моральний мазохізм як "необхідність бути хворим", а така потреба заснована на почутті провини: В тексті "Економічна проблема мазохізму" Фройд так характеризує моральний мазохізм: "Третя, у відомому сенсі найважливіша форма проявлення мазохізму, була оцінена психоаналізом як в значній мірі позасвідоме почуття провини". "Можна стверджувати, що у такому випадку мова йде про фактор, найчастіше всього "моральної" якості, про почуття провини, що знаходить своє задоволення у хворобі і не хоче відмовитися від покарання через страждання. ....Часто для хворого це почуття провини залишається німим, він не говорить собі, що він винен; він відчуває себе не винуватим, а хворим". (Фройд) "Задоволення цього позасвідомого почуття провини, напевно, складає значну частину вигоди від хвороби... Але особливістю морального мазохізму є саме неусвідомлення почуття провини. З цієї причини Фройд висуває термін "потреби в покаранні" і пояснює, що ця потреба може бути розділена на дві потреби. Одна є садистичною потребою Над-Я карати і принижувати суб'єкта, інша – мазохістичною потребою Я бути покараним і приниженим. В такому випадку садомазохістична ідилія, породжена між двома сторонами абр інстанціями суб'єкта,

реалізується всередині самої суб'єктивності. Таким чином, моральний мазохізм – це досконалі перверсивні стосунки. І їх кінцевий продукт – страждання – являється результатом двох насолод, однієї садистичної, і другої мазохістичної.

Термін "мазохізм" був введений віденським психіатром та судовомедичним експертом Ріхард фон Крафт-Ебінгом у книзі "Нові дослідження в галузі сексуальної психопатії", що побачила світ 1890 року. Як відомо, Леопольд фон Захер-Мазох народився і прожив велику частину свого життя в Галичині, у Львові, його предки по материнській лінії були русинами. Русини відносились до української етнічної групи. Відповідно, можливо припустити, що витoki мазохізму можна відшукати в культурному і національному середовищі, в якому народився і вріс Мазох і яку так жваво описував у своїх творах. В них майже завжди присутня фігура жінки – деспота і героя, що підпорядковується їй. Отже, походження цього терміну має безпосереднє відношення до України. Крім того, Фройд вказував на показовість морального мазохізму для «багатьох типів російського характеру»....

На наш погляд, національна та культурна схема, в якій формувалась особистість Леопольда фон Захер-Мазоха, в значній мірі могла вплинути на формування його мазохістських рис, а також на ті фантазії, що реалізувались в його творчості. Вона також є важливим для розуміння української ментальності і глибинно-психологічних аспектів нації, про що сьогодні частково йтиметься в цьому повідомленні.

“Ми маємо відійти від традиції страждань всього українського народу, які ми транслюємо нашим дітям через українську літературу, - нещодавно заявила міністерка освіти України пані Новосад, - Таким чином утверджуючи хибну тезу про те, що українці – це нація, яка приречена на страждання, сльози», - Мені захотілося дослідити наскільки ця теза хибна.

Оскільки митці, а особливо - поети, є у значній мірі виразниками позасвідомих акцентів нації, а Фройд писав, що поезія сягає тих глибин, які не може осягнути навіть психоаналіз, мені здалося доцільним в цьому контексті подивитися на героїчне життя великої поетеси, що входить в канон української літератури - Лариси Петрівни Косач (Лесі Українки).

Фройд вказував на те, що мазохіст зависає між життям і смертю, між принципом задоволення і принципом повторення. За словами Фрейда, при мазохізмі заводиться механізм нав'язливого повторення. Причому нав'язливого повторення початкового покарання, нанесеного дитині кимось із батьків, переважно матір'ю.

Відомо, що в житті Лесі Українки її велика матір Олена Пчілка (Ольга Драгоманова) займала неабияке місце.

Рідна сестра Лесі Ольга Косач писала, що їх матір була занадто великою фігурою, занадто складною, занадто значною були її роль і її місце в житті не лише всієї сім'ї, особливо ж Лесі, а в цілому українському житті. Були у її вдачі прекрасні риси, але й були такі, що дуже болоче вражали близьких людей, в першу чергу її дітей. Леся безмірно любила матір і дуже високо цінувала все своє життя аж до смерті, хоч не раз умлівала од болу, що його завдавала їй мати... мало не божество – «мама».

Описуючи сімейне середовище, в якому росла Леся, розповідаючи про родину, про старшого брата, Ольга Косач згадує, що старший син «Міша (Михайло Косач) був першою, бажаною, радісно жданою дитиною у батьків. Міші було всього півтора роки, як народилася Леся. Мама була тоді ще дуже молода, виснажена після народження та годування Міші, їй ще не хотілося мати так скоро другу дитину, і тому Леся була їй «небажана» дитина, зовсім не з радістю, як Міша, ждана, а тому спочатку зовсім нелюбима в неї, а потім згодом без порівняння менше любима, ніж Міша і навіть, ніж інші діти”.

Коли народилась Леся, у матері не було молока і вона не могла сама годувати Лесю. Спробували брати мамок, змінили кількох, та все були невдалі. Врешті почали годувати Лесю штучно. Вона од того годування... сильно слабувала на живіт. Боялися, що не виживе. *«Причина перверсії (мазохізму), пише Серджіо Бенвенуто в “Перверсіях”, – це хронічна травма. Травма – це історична подія: щось порушується в суб'єктивному житті і змінює його курс. З точки зору теорії об'єктних стосунків до такої ранньої події відноситься затримка або відсутність материнських грудей, що стає джерелом і моделлю майбутньої травми. Однак, зазвичай психоаналітики вважають, що така подія відбувається не одномоментно, а радше, що вона розкривається в ході довгострокових стосунків з годувальницею. Перверсія, як і будь-яка інша структура бажання, - це ніби відповідь на якусь значущу подію для суб'єкта: послідовність відривів і розчарувань у стосунках з матір'ю та іншими “значущими іншими”.*

Мати й сама була тоді хвора і не могла добре доглянути двох малих дітей. Лець вдалося затримати Лесю при житті. Матір тоді хворіла на тяжку анемію, і поїхала на кілька місяців до свого брата Михайла Драгоманова за кордон, залишивши маленьку Лесю з нянькою.

Леся в порівнянні до старшого брата вдалась зовсім інша, ніж Міша: вродою – негарна, вдачею – не яскрава, не показна, як він. Тиха, мовчазна Леся казала, що вона мало ненавиділа брата через те порівняння, яке завжди всі проводили між нею і Мішею. Надто ж їй було боляче, що це мала жорстоку необережність робити при ній і мати, яку вона попросту обожнювала в дитинстві, вважаючи за ідеал у всьому, та якої хороша думка про неї була така Лесі дорога, а погана – така болоча.

Порівнюючи Мішу з Лесею, матір казала, що Міша красивий, розумний, здатний, інтересний, розвинений, Леся ж негарна, дурна (це слово в материних устах особливо ранило маленьку Лесю, недотепа, нецікава, нерозвинена...

Та все ж, незважаючи на це, протягом всього життя Леся...любувалась своїм божеством – «матір'ю»...

Невдовзі Леся почала хворіти. Відомо, що як наслідок падіння в холодну воду, Леся захворіла на ревматизм. Проте, хотілося б дослідити і інший, психічний бік, фізичного страждання Лариси Косач. Спочатку, в десять років, у неї вперше почала боліти права нога. Пізніше з'являється невеликий опух на китиці лівої руки і біль, що заважає Лесі грати на фортепіано, їй поставлено «ревматичні болі». Через два роки оперували ліву руку. У «тридцятилітній боротьбі з туберкульозом» Леся дуже страждала, почалась її нескінченна мука, що клала Лесю до постелі жорстокими болями або «липкими кайданами». В той же час вона більше переймається дрібними хворобами та проблемами родини та оточення. «Мамі вчора було дуже недобре: великий жар був, ломило руки й ноги й боліла голова...». Свої ж страждання вона затаює, щоб не журити близьких. «Леся мовчки терпіла і пробувала потішати батьків. Як ніхто не бачив, не витримувала і тихенько плакала.

«Щоб не плакати, я сміялась», - декларує вона у своїх поезіях.

А також відоме: *«Contra spem spero!»* (Без надії сподіваюсь!) – демонструючи героїчний стоїцизм, вона, тим не менше, безмежно страждає.

В роботі «Дитину б'ють» Фройд пише: «Перш за все, ніби то підтверджується той факт, що мазохізм не є вираженням первинного потягу, але виникає в силу звернення садизму проти власної особистості, тобто дякуючи регресії від об'єкта до Я», і далі: «Потяги, що наділені пасивною ціллю, існують від самого початку, особливо у жінок, але пасивністю мазохізм не вичерпується; він наділений ще тим характером незадоволення, який є таким незвичним при задоволенні потягу. Перетворення садизму в мазохізм відбувається, як нам здається, під впливом усвідомлення вини, що бере участь в акті витиснення.»

Отже, провина конститує мазохізм.

«А тільки я не прощена зосталась», - читаємо у Лесі.

Сама страшенно фізично страждаючи, аж так, що часом, щоб перетерпіти біль, бувало, в Ялті, вона лягала прямо на землю, Леся посилює своє страждання ще й морально, піклуючись про оточення більше як про себе. Некрасива, незграбна, «винна» за це перед своєю матір'ю, так вона може спокутувати свою «провину». Мовляв, не змогла прислужитись матері.

Свої почуття Леся виклала у «Блакитній Троянді» – творіві, що має автобіографічний підтекст.

Згідно Фройдю наша психіка – це безперервне перетворення того, що травмує нас, в уявлення. Травма переживається за рахунок її повторення.

Як результат суб'єкт знову і знову реалізує свій початковий життєвий сценарій.

Це значною мірою проявить себе у любовних стосунках Лесі Українки з Сергієм Мержинським, виказуючи мазохістську потребу служити іншим людям. Двоє самотніх людей, зломлених важкою хворобою. Сама сильно хвора, поетеса була змушена працювати, щоб її коханий чоловік ні на мить не помітив, як сильно вона пригнічена і як чітко усвідомлює, що неминуче наближається смерть. «Я не покину його, як покинули його інші друзі, – писала своїм рідним поетеса. – Я з ним залишусь стільки, скільки цього буде потрібно». Дуже показово, що чотири рази за 1901 рік, перемагаючи власний біль, вона їздила до нього і **під його диктовку писала листа іншій жінці**, яку кохав Мержинський, про троянди його кохання, які ніколи не зів'януть.

В цих стосунках Леся, звична до страждання, знову йде цим шляхом, але ще й далі ближче до меланхолії, обираючи повне злиття з любовним об'єктом, отже психологічно обираючи повне бажання, виказуючи мазохістський комплекс даремної жертви – любити Сергія Мержинського, який помирає, нагадуючи Христа на розп'ятті, що знаходить вираження в її драматичній поемі «Одержима», наскрізь пронизаній почуттям провини.

«Мазохіст такого типу проєктує своє страждання на кохану істоту і наділяє її переживаннями за основним афективним тоном, близьким до свого. В цьому стані мазохістського відреагування виникає потреба злитися з любимою істотою в обопільному стражданні. І якщо неможливо добитися любові, то настає задоволення від ототожнення: повна співзвучність настрою заключає в собі свого роду спілкування», - пише психоаналітик Абрам Халецький в творі «Психоаналіз особистості і творчості Шевченка», аналізуючи творчість поета, промовця і виразника української ментальності, що наповнена журбою і стражданням. Не затримуючи довго вашої уваги на добре знайомій темі, описаній Ст Балеєм та деякими іншими аналітиками, тільки лиш знову зачитую Абрама Халецького: *«Любов без страждання у Шевченка немислима, і вона завжди супроводжується слізьми»*.

Його герої і героїні завжди страждають, глибина його проникнення потрапляє в ту меланхолійну діру, що так характерна українцям.

Таким чином Шевченко вводить в семантичний дискурс України психічну цінність страждання.

«Щастя, яке не здобувається через страждання, через втрати, для українців щастям не є. Ми обов'язково повинні здобувати щастя якимось нелюдськими зусиллями», - зауважує соціальний психолог Олег Покальчук.

«Мама мені співала колискові. Від її колискових ставало гірко і сумно. Мама викладала в них весь біль. Українська мова асоціюється одночасно із насолодою і з стражданням. Насолодою тому, що співала мама,

а стражданням тому, що мама страждала», - говорить моя пацієнтка. Нагадаю вам, що Сергій Панкеева, Людина-вовк, в зв'язку з яким була вперше описана негативна терапевтична реакція як прояв морального мазохізму, також походив з України, з Херсонщини. Також пригадаймо, що Фройд, горячи про лікаря Даршкевича, з яким товаришував, коли навчався в Парижі, виділяв його «характерний для малоросів меланхолійний вигляд».

Ну і звичайно, головний виразник позасвідомого – поезія:

*«Що-що – журби в насросло.
Журби в нас споконвік як вишень.»
(Віктор Женченко)*

*«Серце стис невимовний сум,
І печаль якась непоборена,
Зубоскалить підступний глум,
І усмішка моя сптворена.
На повіках важкий туман,
Під повіками – блиск приглушений,
Вже, здається, її мене нема, -
Чи жива я іще..?
Чи задужена?»
(Наталія Наливайко)*

Однак, посилаючись на слова Сержіо Бенвенуто, провокативного дослідника перверсій, відмічу, що це не тільки українська якість. *«Наша цивілізація – ось джерело гордості за трагічну насолоду: є щось благородне в тому, щоб знаходити задоволення у поразці. Я б сказав, що в західній історії, від Аристотеля до Ларса фон Трієра, сама благородна фігура - це завжди «меланхолік», подавлений і скептичний суб'єкт.»*

В роботі «Потяги та їх долі» (1915) Фройд пише, що мазохізм передбачає «пошук об'єкта, який повинен взяти на себе роль суб'єкта». Риска ідентифікації мазохістського фантазма – інший суб'єкт, той, хто представляє суб'єкт. І якщо йдеться про пасивність у цих стосунках, то це не просто пасивність, це пасивність, яка парадоксальним способом передбачає активність: бажання мазохіста таке, щоб не просто бути битим, а *зробити так*, щоб тебе покарали. Оскільки мазохіст може існувати тільки через Іншого, він ніколи до кінця не впевнений у своєму існуванні в очах Іншого, і єдине, що дозволяє йому існувати в очах цього Іншого - це страждання. Ми вже згадували вище, що В тексті “Економічна проблема мазохізму” Фройд пише: “Третя, у відомому сенсі найважливіша форма проявлення мазохізму була оцінена психоаналізом як в значній мірі позасвідоме почуття провини”, а почуття провини - як “потребу в покаранні”. Так Фройд характеризує моральний мазохізм, не ототожнюючи його з прочуттям провини. Фундаментальною відмінністю між ними складає **місце отримання задоволення**. “У випадку почуття провини акцент ставиться на садизм Над-Я, якому Я підпорядковується, у випадку морального мазохізму – навпаки – на **притаманному Я мазохізмі**, який закликає покарання, що йде від Над-Я або із зовні, із батьківської могутності...” Таким чином різниця між почуттям провини і моральним мазохізмом полягає в тому, що одне має стосунок до Над-Я, а інше – до Я.

Хочеться відзначити ще одну особливість морального мазохізму. Всім мазохістичним стражданням звичайно притаманна та умова, що вони виходять від коханої людини, за наказом якої все це треба терпіти; **при моральному мазохізмі таке обмеження відсутнє. Саме страждання – ось що важливо**; хто його заподіяв... ніякої ролі не грає; воно може бути також викликане будь-якими зовнішніми силами і обставинами, справжній мазохіст завжди підставить шок там, де в нього є перспектива отримати удар”. Тобто йдеться про бажання покарання, мазохістичне задоволення.

“Мазохізм породжує, з одного боку, спокусу “тріховною” поведінкою, яку потім потрібно спокутувати докорами садистської совісті. Щоб спровокувати покарання з боку цього останнього представника батьків, мазохіст повинен зробити щось недоцільне: працювати всупереч власній вигоді, позбавити себе перспектив... і, можливо, знищити своє власне реальне існування”. Таким чином виходить, що завдяки цим хитрощам позасвідомого, мазохістичний суб'єкт здійснює “тріх” з метою провокації покарання, саме останнє є об'єктом його справжнього глибинного задоволення. Покарання за провину, яку він насправді ніколи не здійснював. Вона може бути ймовірною, уявною чи такою, що не відповідає покаранню, яким би воно не було. Як, наприклад, у випадку Йозефа К., головного героя “Процесу” Кафки, де моральний мазохіст покараний за ніким не встановлену, загадкову провину, яка, скоріше за все, не існує. Йозеф К. повірив у свою неіснуючу провину, він чітко відвідує засідання суду, вислуховуючи звинувачування, приходять навіть на ті засідання, які не відбуваються.

*– Сьогодні нема засідання, – сказала жінка. – Як це нема засідання? – запитав К., не ймучи віри.
Проте жінка переконала його, широко розчахнувши двері. Зала справді була порожня.*

В кінці після вироку він хоче допомогти катам убити його:

Чоловіки посадили К., прихилили його до каменю й задерли йому голову. Попри всі зусилля, яких вони докладали, і всі намагання К. допомогти їм

К. тепер достеменно знав: його обов'язок полягає в тому, щоб самому схопити ножа, якого передають над ним з рук до рук, і проткнути себе. Але Кафка концентрується не на фінальному покаранні, а на машині процесу правосуддя, яка зовсім незрозуміла. Так само і в моральному мазохізмі значення має не сама провина яка абсолютно незрозуміла, а машина провини. Незважаючи на провину, моральний мазохіст не відчуває покаяння і сорому. Він ніколи не перестає бути покараним, але ніколи не кається (як Йозеф). Фройд наголошує на необхідності зберігати роль потягу до смерті, що також називають деструктивним потягом, в мазохізмі. Його інтровертоване на себе лібідо, не здатне до взаємодії з Іншим і його життя влаштоване інакше відносно насолоди Іншого. Він не здатний насолоджуватися. Тому у нього немає жодної причини, щоб жити, і з чого витікають його надзвичайні страждання. Таким чином, моральний мазохізм – це сексуалізація моралі, це насолода від морального покарання, що і є сексуальним задоволенням. Так, Фройд намагається повернути мазохізм під рубрику перверсій, не дивлячись на те, що це – спосіб буття: на думку Фрейда саме тому моральний мазохіст уникає сексуального задоволення, оскільки сексуалізує своє власне життя.

Проте, саме завдяки перверсивній структурі морального мазохіста, культура отримала у своє розпорядження світові шедеври, породжені його драмою.

Наприклад, такі як цей вірш, присвячений Райнер Марією Рільке Лу Андреас Саломе в російському перекладі:

*Отрежь язык – я поклянусь губами,
Сломай мне руку – сердцем обниму,
Разбей мне сердце – мозг мой будет биться,
Навстречу милосердью твоему.*

Джерела

1. Бенвенуто С. «Перверсии». СКИФИЯ принт, Санкт-Петербург, 2016
2. История психоанализа в Украине // Сост. Кутько И., Бондаренко Л., Петрюк П. - Х.: Основа, 1996. – 287 с.
3. Крафт – Ебінг Р. фон «Статеві психопатії». М: Республіка, 1996
4. Наливайко Н. Из записника городянки. Поезії. К., ВЕТА-прес, 2010
5. Розенберг Б. «Мазохизм смерть и мазохизм жизни», Москва, Когито-Центр, 2018
6. Фрейд З. Ребенка бьют// В кн.: Фрейд З. Навязчивость, паранойя и перверсия . М: «Фирма СТД», 2006, С 229–254.
7. Фрейд З. Я и Оно// В кн. Фрейд З. Психология бессознательного. – М: «Фирма СТД», 2006, С 291–351.
8. Rudinesko E. “Some Facets of Perversion”